

Jurij Perovšek

Schulze-Delitzscheva združnospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju*

Gotovo lahko rečemo, da se more 19. stoletje upravičeno imenovati "stoletje liberalizma."¹ To je pokazal zgodovinski razvoj tako v Evropi, kakor tudi v Nemčiji, saj v tistem času ustvarjalni moči liberalizma nista mogla "konkurirati nobena druga politična ideologija, nobeno drugo politično gibanje."² V 19. stoletju so se namreč udeležili vsi ključni predpogoji in strukture meščanske družbe, ki se vežejo na liberalno politično misel in ki so jih - na osnovi ostre zavrnitve vrednot in struktur fevdalne družbe ter absolutistične države in njenih predstavnikov - opredelile vélike meščanske revolucije v 17. in 18. stoletju, predvsem pa francoska revolucija.³ Z udeležanjem gibalnih počel meščanskega sveta - tj. osnovnih človekovih pravic, predstavniške ter v ustavi utemeljene vlade, z uveljavljanjem načela delitve oblasti, pravne države in svobodne (kapitalistične) gospodarske ureditve, temelječe na pravno zagotovljenem institutu privatne lastnine⁴ - so se namreč liberalne ideje potrdile kot izvirne in vodilne ideje, ki so "spremljale in oblikovale pot evropskih družb v 'moderno' (podčrtal J. P.)"⁵ Kot odločujoči dejavnik *moderna* se je tako liberalizem opredelil do vseh temeljnih vprašanj, ki so označevala evropsko zgodovino 19. stoletja in ki so bila hkrati tudi predmet liberalnih političnosocialnih teorij in praktičnega oblikovanja njihovih ciljnih predstav. Opredelil se je do ideje svobode, razumevanja države, odnosa do demokratične misli in družbene ureditve, do naroda kot veznega člena med posameznikom, državo in

* Razprava je rezultat študijskega izpopolnjevanja, ki sem ga kot štipendist *Deutscher Akademischer Austauschdienst* iz Bonna pod mentorstvom prof. dr. Lotharja Galla z Univerze Johann Wolfgang Goethe v Frankfurtu na Maini novembra in decembra 1995 opravil v Zvezni republiki Nemčiji. Ob tej priložnosti se *Deutscher Akademischer Austauschdienst* in prof. dr. Lotharju Gallu najlepše zahvaljujem za njuno pomoč in pripravljenost, da sem lahko uspešno opravil omenjeno študijsko delo. Enako se zahvaljujem tudi *Institut für europäische Geschichte* v Mainzu, ki mi je prijazno omogočil, da sem lahko v njegovi knjižnici zbral in pregledal večino historiografske literature in zbornikov virov, potrebnih za pisanje pričujoče razprave.

¹ Dieter Langewiesche: *Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich: Konzeption und Ergebnisse. Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich.* Herausgegeben von Dieter Langewiesche. Göttingen 1988, str. 11. (dalje Langewiesche, *Deutscher Liberalismus*).

² Prav tam. Navedena ugotovitev zadeva preostala tedanja temeljna evropska idejna in politična pola - konservativnega in socialističnega. Kot v znani Pipersovi zbirki *Handbuch der politischen Ideen* (zbirka zajema čas od zgodnjih visokih kultur do sodobnih socialnih gibanj v zahodnih industrijskih deželah) opozarja Udo Bermbach, namreč 19. stoletje "nasploh velja za čas, v katerem se konservativizem, liberalizem in socializem prično razvijati in organizirati tako kot teoretični koncepti, kakor tudi kot dejanska politična gibanja." (U. Bermbach: *Liberalismus. Pipers Handbuch der politischen Ideen.* Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler. Band 4. Neuzeit: Von der Französischen Revolution bis zum europäischen Nationalismus. München-Zürich 1986, str. 323 (dalje Bermbach, *Liberalismus*).

³ Bermbach, *Liberalismus*, str. 323.

⁴ Táko, zelo natančno opredelitev bistva liberalne politične misli, o katerem v znanstveni literaturi "obstaja precejšnje soglasje", podaja U. Bermbach v svoji obravnavi idejnega in političnega razvoja liberalizma v 19. stoletju. Bermbach, *Liberalismus*, str. 323.

⁵ Langewiesche, *Deutscher Liberalismus*, str. 11. Izbor najpomembnejše literature o razvoju evropskega in nemškega liberalizma v 19. stoletju glej v prilogi Izbrana literatura... I.

družbo, do značaja imperializma in tudi do razvoja struktur ter ureditve gospodarskega življenja, torej do poglobitnega predmeta vseh političnih razmišljanj v 19. stoletju - socialnega vprašanja.⁶

Evropski in nemški liberalizem sta torej že v tistem času priznavala, da predstavlja sestavni del družbenega in političnega življenja tudi socialni problem.⁷ Pri nemškem liberalizmu se je tako stališče zelo jasno izoblikovalo v 50-ih in 60-ih letih 19. stoletja, in sicer kot odziv na takrat že "očitne socialne posledice forsirane industrializacije".⁸ Tedaj so skoraj vse liberalne skupine ugotovile, da se del obrtnikov, delavstva in podeželskega prebivalstva nahaja v socialno in gospodarsko ogroženem položaju in so, ker je po liberalni gospodarskodružbeni teoriji socialno vprašanje predstavljalo "ideološko eksistenčno vprašanje", poizkušale v okviru gospodarskega vzpona liberalne ideologije rešiti socialni problem.⁹ Tako je nasproti trem velikim socialnim vprašanjem 19. stoletja - agrarnemu vprašanju, vprašanju srednjega stanu in delavskemu vprašanju - liberalizem odločno zagovarjal družbeni koncept, katerega osrednji poudarek je bil, da "mora idealno sliko vsega družbenega razvoja predstavljati človek, sposoben gospodarsko, socialno in intelektualno odločiti o samem sebi." S tem bi namreč bila politična eksistenca posameznika utemeljena "na gospodarski in socialni varnosti, na lastnini in izobrazbi, (kar) je bila velika vizija liberalizma."¹⁰ V Nemčiji je tej viziji s svojim socialnim, političnim in publicističnim delom dal trajen pečat ustanovitelj in oblikovalec nemškega zadružništva in tvorec nemške zadružne zakonodaje Franz Hermann Schulze-Delitzsch, liberalni politik, čigar ime ni "še danes izgubilo svojega sijaja."¹¹

⁶ Lothar Gall, Rainer Koch (Hrsg.): Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert. Texte zur seiner Entwicklung. Erster Band (Teil 1: Freiheit der Individuen und Gruppen im Staat. Teil 2: Prinzipien der Staatsverfassung I). Frankfurt/M-Berlin-Wien 1981, str. VII-VIII.

⁷ Seznam najpomembnejše literature o gledanju evropskega in nemškega liberalizma na socialno vprašanje glej v prilogi Izbrana literatura... II.

⁸ Toni Offermann: Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850-1863. Bonn 1979, str. 189 (dalje Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum).

⁹ Prav tam.

¹⁰ Rainer Koch: Liberalismus und soziale Frage im 19. Jahrhundert. Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.): Sozialer Liberalismus. Göttingen 1986, str. 20-22 (dalje Koch, Liberalismus und soziale Frage).

¹¹ Helmut Faust: Geschichte der Genossenschaftsbewegung. Ursprung und Weg der Genossenschaften im deutschen Sprachraum. Frankfurt am Main 1965, str. 173 (dalje Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung).

Franz Hermann Schulze (Delitzsch, Prusija, 29. 8. 1808 - Potsdam, 29. 4. 1883) je bil sin župana in patrimonialnega (dednega) sodnika v Delitzschu. Po šolanju v Leipzigu je v letih 1827-1830 v Leipzigu in Halleju študiral pravo. Leta 1830 je kot prisodnik brez glasovalne pravice stopil v državno službo na deželnem sodišču v Torgau. V letih 1838-1840 je bil porotnik višjega deželnega sodišča v Naumburgu, nato pa je bil od leta 1841 do 1849 patrimonialni sodnik v Delitzschu. V letih 1848-1849 je bil član pruske narodne skupščine, v kateri je pripadal levemu centru. Ta je zahteval odpravo smrtne kazni, fevdalnih obveznosti in uvedbo konstitucionalne monarhije. Schulze je v tem času - novembra 1848 - zagovarjal stališče, naj brandenburško ministrstvo nima pravice pobirati davkov in razpolagati z državnim denarjem toliko časa, dokler ne bo narodna skupščina v Berlinu nemoteno delovala. Zaradi tega je bil leta 1849 proti njemu sprožen sodni proces, vendar je bil Schulze, na osnovi svojega briljantnega zagovora, na njem oproščen. Po ukinitvi patrimonialnega sodstva mu je bila leta 1850 dodeljena služba okrožnega sodnika v Wreschnu v provinci Posen. Leta 1851 je odšel iz državne službe in v Delitzschu deloval, kot je sam dejal, kot 'ubožni advokat', saj mu prusko pravosodno ministrstvo ni izdalo uradnega dovoljenja za opravljanje advokatskega poklica. Schulze-Delitzsch je že v drugi polovici štiridesetih let pričel ustanavljati različne vrste zadrug, v petdesetih pa je poleg praktičnega organizacijskega dela v več spisih še teoretično pojasnil svoje zadružne zamisli. Leta 1858 je bil med ustanovitelji Kongresa nemških gospodarstvenikov (*Kongreß deutscher Volkswirte*). Nato je bil uradni zastopnik Zveze zadrug in posojilnic (*Verband der Genossenschaften und Vorschußvereine*), ustanovljene

Schulze-Delitzsch se je namreč v zgodovino nemškega liberalizma zapisal kot mož, ki se je z vsem svojim "globokim značajem zavedal ogrožene eksistence delovnih razredov in se je zato čutil moralno zavezanega,¹² da si z vso močjo prizadeva za "materialni, duhovni in moralni dvig srednjega stanu."¹³ V svojem gledanju na vprašanje emancipacije delavcev¹⁴ je nenehno poudarjal potrebo po njihovi izobrazbi in organizirani gospodarski samopomoči, vzporedno s tem pa tudi pomen delavskega sindikalnega boja, utemeljenega v rastoči storilnosti in donosnosti svobodnega gospodarstva - in sicer v državi z zagotovljeno svobodo združevanja in uveljavljeno splošno in enako volilno pravico.¹⁵ Ti "humanistični cilji,"¹⁶ pa tudi njihova dozdevna uresničljivost, je "Schulze-Delitzscha naredila popularnega"¹⁷ - ne le v Nemčiji, temveč tudi v širšem nemškem in nenemškem prostoru. Predno pa bomo spregovorili o vplivu njegovih socialnogospodarskih zamisli na nemško in evropsko družbeno misel, moramo seveda predstaviti še Schulze-Delitzschev socialni program in njegovo praktično socialnopolitično delo.¹⁸ Prav tako je treba odgovoriti tudi na vprašanje, v kolikšni meri se je v

---

leta 1859, zadružne Centralne korespondenčne pisarne (*Zentralkorrespondenzbüro*), ustanovljene leta 1861 in Zastopstva nemških nabavnih in gospodarskih zadrug (*Anwaltschaft der Deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*), ustanovljenega leta 1862. Odločilno je tudi prispeval k ustanovitvi Splošne zveze nemških, na samopomoči temelječih nabavnih in gospodarskih zadrug (*Allgemeiner Verband der auf Selbsthilfe beruhenden Deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*), ustanovljene leta 1864. Leta 1871 je postal tudi predsednik Družbe za širjenje ljudske izobrazbe (*Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung*). V šestdesetih letih je ponovno pričel politično delovati. Že leta 1859 je bil med glavnimi ustanovitelji liberalne Nemške nacionalne zveze (*Deutscher Nationalverein*), leta 1861 pa eden izmed ustanoviteljev liberalne Nemške napredne stranke (*Deutsche Fortschrittspartei*). Istega leta je bil tudi ponovno izvoljen v pruski parlament. Leta 1862 je zapustil Delitzsch in se preselil v Potsdam. Leta 1867 je bil izvoljen v severnonemški parlament, po ustanovitvi nemškega cesarstva leta 1871, pa (1871) v nemški parlament. V znak priznanja njegovemu socialnopolitičnemu delu je leta 1873 univerza v Heidelbergu Schulze-Delitzschu podelila častni doktorat.

¹² Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 177.

¹³ Oskar Klein-Hattungen: *Geschichte des deutschen Liberalismus*. 1. Band: Bis 1871. Berlin-Schöneberg 1911, str. 328 (dalje Klein-Hattungen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*).

¹⁴ Z izrazom *delavec* je označeval Schulze-Delitzsch "vse rokodelske 'delavce' od obrtnih mojstrov in pomočnikov do tovarniških delavcev" (Werner Conze: *Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schultze-Delitzschs*. Heidelberg 1965, str. 14; dalje Conze, *Liberale Arbeiterbewegung*). Kljub takemu Schulze-Delitzschevemu razumevanju pojma *delavec* pa je treba opozoriti, da je bila njegova socialna doktrina "praktično prilagojena za obrtnike." (Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 214). Na to dejstvo so opozarjali tudi v vzhodnonemškem marksističnem zgodovinopisju. Dobri poznavalec Schulze-Delitzschevega življenja in dela Bernhard Schulze je leta 1971 zapisal, da "če je Schulze-Delitzsch v 50-tih letih uporabljal pojem *delavec*, ga je praviloma uporabljal v širokem smislu, toda njegova teorija in konkretni predlogi (pa) so bili enostransko usmerjeni na interese obrtnikov in so izključevali proletarske interese." Toda pri tem je B. Schulze še vedno ocenjeval, da je Schulze-Delitzsch razumel oziroma "reduciral" nasprotja med podjetniki in obrtniki ter kapitalisti in delavci "na eno samo socialno nasprotstvo med buržoazijo in *delovnimi ljudmi* (podčrtal J.P.)." Bernhard Schulze: *Zur linksliberalen Ideologie und Politik. Ein Beitrag zur politischen Biographie Schultze-Delitzschs. Die großpreußisch-militaristische Reichsgründung 1871; Voraussetzungen und Folgen*. Band I. Herausgegeben von Horst Bartel und Ernst Engelberg, Wissenschaftliche Redaktion Rolf Weber. Berlin 1971, str. 277 (dalje Schulze, *Linksliberale Ideologie*).

¹⁵ Conze, *Liberale Arbeiterbewegung*, str. 26.

¹⁶ Schulze, *Linksliberale Ideologie*, str. 274.

¹⁷ Ernst Schraepler: *Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland*. Band I: 1800-1870, Göttingen-Berlin-Frankfurt 1955, str. 25 (dalje Schraepler, *Quellen*).

¹⁸ V slovenski strokovni zadružni in historiografski literaturi Schulze-Delitzscheva socialnogospodarska in zadružna misel še ni bila celovito prikazana. Dosedanje omembe Schulze-Delitzscheve socialnogospodarske doktrine so se v glavnem, z izjemo dela Milana Vičiča (*Zadružništvo*. Knjiga I. Smeri, zgodovina in sistemi. Beograd 1937, str. 97-99, 129-133, 186-188), omejevale zgolj na kratke

nemških družbenopolitičnih razmerah druge polovice 19. stoletja uresničil Schulze-Delitzsch socialni koncept.

Schulze-Delitzsch je bil - kot je poudaril eden izmed zgodovinskih predstavnikov nemškega liberalizma in nemškega demokratičnega duhá, Theodor Heuss - "pravnik, praktični socialni reformator, organizacijski genij, poslanec in po dejavnem čutu dolžnosti ustavni politik", predvsem pa "vzgojitelj."¹⁹ Zaradi gospodarsko-družbenih razmer, v katerih je, kot je zapisal, zgodovina na svoj dnevni red postavila "socialno vprašanje" in s tem zahtevo, da se reši "ogroženi položaj delovnih razredov,"²⁰ je zasnoval sistem konzumnih, surovinsko-nabavnih, kreditnih in produktivnih združenj,²¹ v katerih je videl "edino rešilno sredstvo za revne delavce in obrtnike."²² Namen teh združenj, kasneje imenovanih zadruga, je bilo "povezovanje med siromašnimi, predvsem delovnimi razredi", da bi skupaj povezana gospodarska prizadevanja posameznikov, malih in v gospodarjenju porazgubljenih sil, zagotovila kolikor le mogoče prednosti velepodjetja. Predpostavka takega podjetja je po Schulze-Delitzschem pojasnila bila, da se posameznik "nasproti velikemu kapitalu počuti v neugodnem položaju, bodisi v prodaji, bodisi v proizvodnji", zaradi česar se prav skozi svojo povezanost zadrugniki želijo osvoboditi iz tega položaja.²³ Zato je s ciljem, da bi "celotno delovno prebivalstvo" doseglo blaginjo, posebej pa še, da bi se ohranila "gospodarska samostojnost dotedanjih malih mojstrov", svoj zadrugni sistem utemeljil v načelu, da "več združenih malih moči tvori veliko in naj tisto, kar posameznik ne more uveljaviti sam, uveljavi v povezavi z drugimi".²⁴ V tem smislu je odločno zagovarjal načelo gospodarske samopomoči in v njem utemeljeval

---

predstavitev najbolj znanih načel, na katerih je Schulze-Delitzsch organizacijsko in gospodarsko utemeljil svoj zadrugni sistem. Ivan Lapajne: Jugoslovanski posojilničar in zadrugar. Krško 1922, str. 10-11; Predhodniki in pionirji zadrugnega gibanja. Po prof. Totomianzu. Poslovenil C. K. (Cvetko Kristan), Ljubljana 1925, str. 5-7; Miloš Štibler: Zadrugništvo, I. del. Ljubljana 1931, str. 21-22; Fran Trček: Oris zadrugništva. Ljubljana 1936, str. 11-12, 27-31; isti: Razvoj posameznih panog. *Zadrugni zbornik* izdan ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka očeta slov. zadrugništva, Ljubljana 1937, str. 55-59; France Kresal: Delavsko zadrugništvo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X, 1970, št. 1-2, str. 68-70; Janko Orožen: Celje in slovensko hranilništvo. Celje 1977, str. 14-15. Podobno velja za delo Vahana Totomianza, prevedeno v slovenščino leta 1940 (Osnove zadrugništva. Ljubljana 1940, str. 13, 20-21, 38-39). V novejšem času je o Schulze-Delitzschevih zadrugnih organizacijsko-gospodarskih načelih prvi natančneje pisal Žarko Lazarevič: Zadrugništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma. (Sistemi in organizacije). Arhivi, 1994, št. 1-2, str. 13; isti: Kmečki dolgovi na Slovenskem; Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, str. 28-29.

¹⁹ Theodor Heuss: Schultze-Delitzsch; Leistung und Vermächtnis. Tübingen 1956, str. 24. (dalje Heuss, Schulze-Delitzsch). Izbor najpomembnejše literature o Schultze-Delitzschem življenju in delu glej v prilogi Izbrana literatura... III.

²⁰ Hermann Schulze-Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart, I. Band, Berlin 1909, str. 193, 201 (dalje Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I).

²¹ Schulze-Delitzsch je svoj zadrugni sistem pojasnil v delu *Assoziationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter* (Zadrugna knjiga za nemške obrtnike in delavce), ki je izšlo leta 1853 v Leipzigu. Delo je ponatisnjeno v prvem zvezku Schulzejevih Spisov in govorov. (Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 19-102). - O različnih vrstah zadrug, ki so tvorile Schulze-Delitzschev zadrugni sistem tudi Franz Hitze: Die sociale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung. Paderborn 1877, str. 94-96 (dalje Hitze, Die soziale Frage); Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 209; Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 234-235, 276, 279-280; Hermann Schulze-Delitzsch's Schriften und Reden. Herausgegeben von F. Thorwart, II. Band, Berlin 1910, str. 135-137 (dalje Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, II).

²² Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 231-232.

²³ Prav tam, str. 272.

²⁴ Prav tam, str. 230. O tem tudi Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, II, str. 130.

"bistvo združenja (zadruga - op. J. P.)"²⁵ Doseči "vse iz lastne moči in nič z dobroteljnostjo ali državno pomočjo," je bilo, kot opozarja T. Offermann, glavno Schulze-Delitzschevo socialnogospodarsko vodilo.²⁶ In "edini pravi cilj pri tem je in ostane," je poudarjal Schulze-Delitzsch, "ljudi vzgajati k *samopomoči*". To je konkretno pomenilo prizadevanje za "vzdrževanje (njihovih) duhovnih, moralnih in telesnih zmožnosti, podučevanje koristnega znanja in spretnosti ter navajanje na varčnost, marljivost in pošteno preživljanje".²⁷ Tako bi vzgajanje k samopomoči vodilo "k blaginji delovnih razredov, njihovi notranji moralni in gospodarski krepitvi ter prebui in dvigu njihove lastne moči".²⁸ Tak pomen vzgoje k samopomoči je posebej poudaril tudi eden izmed Schulze-Delitzschevih sodelavcev na združnem področju, Viktor Böhmert, ki je njegovo vzgojno socialnogospodarsko dejavnost, s katero je Schulze-Delitzsch začel v drugi polovici štiridesetih let v svojem rojstnem mestu Delitzsch, leta 1855 ocenil takole: " (...) Schulze je znal prebuditi mojstre in samozavest malih ljudi". Vsi "prvi združniki v Delitzschu in okolici so se pod Schulzejevim vodstvom učili spoznati, da so odgovorni nosilci nove obetavne institucije, ki pa lahko napreduje samo skozi njihovo lastno marljivost, varčnost in solidarno povezanost. Tega duha in moralno moč, ki izvira iz samospoznanja, je Schulze vcepljal vsem svojim združnikom in temu novemu duhu, njegovi moralni moči, ki jo je znal prebuditi v nemškem obrtniškem stanu, dolgujejo zahvalo njegovi glavni uspehi. Zanj je moralna stanovitnost veljala za predpogoj gospodarskega napredka in javnega delovanja."²⁹

* * *

Svoj združni sistem je Schulze-Delitzsch organiziral na dveh ravneh. Prva raven je zajemala konzumne, surovinsko-nabavne in kreditne zadruga. Te zadruga naj bi zagotovile, da bi se ohranil srednji stan in bi obrtniki in "mala obrt ostali konkurenčni veliki industriji, kapitalsko šibki obrtnik pa bi se skozi solidarno jamstvo svoje zadruga" izognil pritisku velikega kapitala. S tem bi "zopet postal kreditno sposoben in (bi) torej lahko povečal svojo tržno zmogljivost."³⁰ Tako so konzumne zadruga svojim članom omogočale nakup živil in gospodinjskih

²⁵ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 273.

²⁶ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 207. - Schulze-Delitzsch je svojo socialnogospodarsko doktrino podrobno predstavil v svojih dveh najpomembnejših delih. Prvo, *Die arbeitenden Klassen und das Assoziationswesen in Deutschland als Programm zu einem deutschen Kongreß* (Delovni razredi in združno bistvo v Nemčiji kot program za nemški kongres), je izšlo leta 1858 v Leipzigu in je ponatisnjeno v prvem zvezku njegovih Spisov in govorov (Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 191-266). Drugo, *Kapitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus* (Poglavje k nemškemu delavskemu katekizmu) pa je, prav tako v Leipzigu, izšlo leta 1863. Ponatisnjeno je v drugem zvezku Schulzejevih Spisov in govorov (Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 26-173).

²⁷ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 123.

²⁸ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 230.

²⁹ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 193.

³⁰ Eckart Pankoke: *Sociale Bewegung - Sociale Frage - Sociale Politik. Grundfragen der deutschen "Socialwissenschaft" im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1970, str. 180 (dalje Pankoke, *Sociale Bewegung*). Prim. tudi Gerhard Eisfeld: *Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland. Studien zu den Organisationen und Programmen der Liberalen und Demokraten*. Hannover 1969, str. 81-82 (dalje Eisfeld, *Die Entstehung der liberalen Parteien*); Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209.

potrebščin po grosistični ceni,³¹ surovinsko-nabavne pa so obrtnikom posameznih obrtnih panog zagotavljale cenejši in kvalitetnejši skupni nakup surovin na veliko ter skupni nakup strojev in dragih delovnih naprav. V okviru teh zadrug je bila v skupnih skladiščih organizirana tudi hramba blaga.³² Finančnim potrebam obrtnikov in male obrti so služile kreditne zadruge. Te zadruge (posojilnice in ljudske banke) so bile ustanovljene "nasproti bančnemu gibanju veletrgovine in tovarniške industrije,"³³ njihova naloga pa je bila, da so ustvarjale denarna sredstva ter svojim članom posredovale gotovino in dajale kredit.³⁴ Vse navedene vrste zadrug so delovale po enakih načelih. Člani konzumnih in surovinsko-nabavnih zadrug so potrebni obratni kapital ustvarili s pristopnimi vložki in tudi z najemom kredita, v zadružni poslovni sklad pa so vplačevali redne mesečne prispevke. S tem so ustvarili deleže, ki so jih imeli pri zadruzi. Da bi lahko konkurirali velepodjetjem, se jim je tudi delil delež na letnem dobičku. Pri tem so zadružniki po načelu vsi za enega, eden za vse, solidarno odgovarjali za vse morebitne dolgove.³⁵

Po načelu solidarne odgovornosti in samopomoči so delovale tudi kreditne zadruge.³⁶ Člani teh zadrug so bili hkrati nosilci in edini odjemalci bančnega posla (kreditojemalci), s čimer sta bila skupna tudi njihovo poslovno tveganje in dobiček. Vsi člani so tudi solidarno jamčili za obveznosti zadruge. Zadruge so ustanovile svoj kapital s članskimi prispevki, pa tudi prek posojila tretje osebe, pri čemer je slednje izključevalo kakršno koli državno pomoč ali javne garancije, enako pa tudi posredovanje kapitalistov. Člani zadruge so bili obvezani plačevati redne mesečne prispevke toliko časa, dokler niso dosegli vsote, predpisane za plačilo poslovnega deleža. Vsak član je na svoje vplačano dobroimetje prejel dividendo, ki je bila, dokler ni bil vplačan ves poslovni delež, k posameznikovemu dobroimetju priračunana. Poslovni deleži članov, ki so tvorili glavnico, so tudi bili merilo za izplačilo dividend.³⁷ Kot opozarja H. Faust, "je bilo tako samofinanciranje društva (zadruge - op. J. P.) velika vzpodbuda k varčevanju članov in ustvarjanju njihovega lastnega kapitala."³⁸ Prav zato je Schulze-Delitzsch namenil posebno pozornost vprašanju, komu naj se dopusti članstvo v kreditni zadruzi. Poudarjal je, da lahko taki zadruzi, utemeljeni na samopomoči, tj. na "lastni moči članov", pripada le tisti, ki "je v položaju, da si lahko pomaga sam." Tistemu, ki je tako obubožal, da si s "posojilom po pro-

³¹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 276; isti, *Schriften und Reden*, II, str. 135; Hitze, *Die soziale Frage*, str. 95.

³² Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 234, 276, 279-280; isti, *Schriften und Reden*, II, str. 135; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 187; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209; Rita Aldenhoff: *Das Selbsthilfemodell als liberale Antwort auf die soziale Frage im 19. Jahrhundert*. Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.): *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 61 (dalje Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*).

³³ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 113.

³⁴ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 135, 137; isti, *Schriften und Reden*, I, str. 114-115, 125.

³⁵ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 186, 187; Oscar Stillich: *Die politischen Parteien in Deutschland*; Band II. *Der Liberalismus*, Leipzig 1911, str. 112 (dalje Stillich, *Der Liberalismus*).

³⁶ Temeljna gospodarska načela in navodila za ustanavljanje kreditnih zadrug je Schulze-Delitzsch predstavil v delu *Vorschußvereine als Volksbanken* (Posojilna društva kot ljudske banke), ki je izšlo leta 1855 v Leipzigu. Delo je ponatisnjeno v Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 112-170.

³⁷ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 193; Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 114-115, 125; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 207.

³⁸ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 193.

porcionalno določeni obrestni meri in vračilu ne more pomagati sam," pa je "potrebno članstvo odbiti." Kajti, če se želi, da kreditne zadrugе obstanejo, potem se jih vsekakor ne sme "mešati z dobrodušnimi društvi," saj "niso namenjene podpiranju revnih, ampak - kar je veliko pomembnejše - preprečevanju obubožanja. Tako dolgo, dokler nekdo, četudi je reven, še lahko vzdržuje sebe in svojce in je sposoben delati," je nadaljeval Schulze-Delitzsch, "se ga vzame," brž ko pa tega ne zmore, "je taka oseba v gospodarskem pogledu za družbo mrtva in pripade javni ali privatni dobrotljivosti, katere organizacija ne sodi k našemu področju."³⁹

Ob konzumnih, surovinsko-nabavnih in kreditnih zadrugah je Schulze-Delitzsch organiziral tudi t. i. produktivne zadrugе. Te so predstavljale drugo, kot je zapisal "najvišjo raven zadružništva, končni kamen sistema."⁴⁰ Produktivne zadrugе so bila "združenja obrtnikov in delavcev za skupno poslovanje na veliko,"⁴¹ tj. za skupno proizvodnjo in prodajo njihovih izdelkov.⁴² Zadružniki so pri tem proizvodnjo in prodajo svojih izdelkov izvajali "na račun in tveganje skupnosti."⁴³ Tako so produktivne zadrugе predstavljale medsebojno prepleten sistem, popolnoma izgrajeno "velepodjetje",⁴⁴ v katero "naj bi bili po možnosti vključeni vsi odnosi gospodarskega življenja obrtnikov in delavcev."⁴⁵ Tak, "popoln zadružni tip"⁴⁶ bi po Schulzeju zajezil monopolistične težnje kapitalističnih velepodjetij, ohranil oziroma vzpostavil gospodarsko samostojnost obrtnikov, obrtnih pomočnikov in mezdnih delavcev in rešil problem siromaštva najširših plasti.⁴⁷ Šele produktivne zadrugе "z vsemi prednostmi novega proizvodnega načina", je pisal Schulze-Delitzsch, bodo premostile "brezmejni prepad, ki je doslej ločeval delavce in male mojstre od razreda velikih podjetnikov."⁴⁸ Kajti v produktivnih zadrugah se vsakogar upošteva kot "podjetnika in delavca, kot gospodarja in služabnika obenem", v njih sta uvedeni "resnična sprava med delom in kapitalom (in) pravična razdelitev rezultatov proizvodnje".⁴⁹ Nastale naj bi "stvaritve (...), ki jih sedaj komaj slutimo".⁵⁰

Schulze-Delitzsch si je torej v socialnopolitičnem pogledu prizadeval za družbeno reformo, ki naj bi prek zadružnega povezovanja ne le obrtnikov, temveč tudi mezdnih delavcev, preprečila izstopajočo razrednodružbeno polarizacijo in razširila srednji sloj.⁵¹ Ta je bil zanj nepogrešljiv nosilec vsakega zdravega političnega, socialnega, duhovnega in gmotnega razvoja,⁵² zato v njegovem

³⁹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 126.

⁴⁰ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 136, 209; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191; Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209, 212.

⁴¹ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 208-209.

⁴² Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 136; *Schriften und Reden*, I, str. 279-280.

⁴³ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 136.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 209, 212-213; Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 61.

⁴⁸ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 235.

⁴⁹ Prav tam, str. 237-238.

⁵⁰ Schulze-Delitzsch: *Mitteilungen über gewerbliche und Arbeiter-Assoziationen*. Leipzig 1850, str. 91 (dalje Schulze-Delitzsch, *Mitteilungen*). Navajam po Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 61.

⁵¹ Rita Aldenhoff: *Schulze-Delitzsch. Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung*. Baden-Baden 1984, str. 239 (dalje Aldenhoff, Schulze-Delitzsch).

⁵² Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 239.

socialnogospodarskem konceptu, po katerem bi morala biti "tako mamonizmu kot pavperizmu potegnjena meja"⁵³ - mezdnno delavstvo še ni bilo obravnavano "kot osrednji problem."⁵⁴ Schulze-Delitzsch je dejansko zastopal "eksplicitno teorijo srednjega sloja", kar je pomenilo, da je delavsko vprašanje razumel izključno le "kot del vprašanja srednjega stanu".⁵⁵ Njegovi poglobitni cilji so tako bili ohranitev in krepitev obrti ter rešitev, utrditev in obnovitev široke srednjestanovske samozavesti nasproti razvijajoči se industriji.⁵⁶ Toda, kot opozarja vodilna poznavalka Schulze-Delitzscheve idejne in socialnopolitične misli, R. Aldenhoff, pa je "pri tem vendarle šlo (...) za poskus tudi nižjim razredom omogočiti pot v srednji sloj."⁵⁷ Meščanski srednji sloj (obrt, trgovina, inteligenca) naj bi se torej odprl tudi za mezdnno delavstvo. To naj bi se vanj integriralo ali na osnovi gospodarske samostojnosti, ki bi jo doseglo s povezovanjem v produktivnih zadrugah ali pa na osnovi rastoče blaginje (udeležbe na dobičku).⁵⁸

Po Schulze-Delitzschevi socialnopolitični doktrini je torej "popolno rešitev delavskega vprašanja" zagotavljala delavcu olajšana možnost, da "sam postane podjetnik."⁵⁹ To je pomenilo, da je "Schulze torej načelno podpiral meščansko-kapitalistično družbo," saj "naj zadruga ne bi odpravile, temveč popravile kapitalistični gospodarski sistem."⁶⁰ Za kapitalistično tržno družbo značilna konkurenca med neenakimi, naj bi tako bila "modificirana v prid šibkejših na trgu." Tu se je tudi pokazala njegova usmeritev k "predindustrijski, pretežno še obrtniško strukturirani 'enostavni tržni družbi', katere bistveni kriterij je bila konkurenca med enakimi."⁶¹ Schulze-Delitzsch je zato industrializacijo podpiral v toliko, v kolikor je le-ta "še dovoljevala konkurenco med podjetniki na eni in samostojnimi ali združno organiziranimi obrtnimi mojstri in mezdnimi delavci na drugi strani."⁶² Pripadal je tistim liberalcem, ki sicer niso stremeli k vrnitvi v predindustrijske razmere, "hoteli pa so preprečiti razrednodružbeno polarizacijo".⁶³ Pri tem pa njihov in njegov

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96. Zaradi takega družbenopolitičnega koncepta so vzhodno-nemški marksistični avtorji Schulze-Delitzscha označevali za "socialnega demagoga" in "malomeščanskega ekonomista", njegovo socialnogospodarsko prizadevanje pa za "socialno demagogijo" in "nepomembno dejavnost". (Gerd Fesser: Linkliberalismus und Arbeiterbewegung; Die Stellung der Deutschen Fortschrittspartei zur Arbeiterbewegung 1861-1866. Berlin 1976, str. 55, 67; Dieter Fricke: Verband Deutscher Arbeitervereine (VDAV). D. Fricke (Hrsg.): Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland, Band 4. Reichsverband der Deutschen Industrie - Zweckverband der freien Deutschtumsvereine. Köln 1986, str. 256, 257, 262).

⁵⁵ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 219. O Schulze-Delitzschevem gledanju na delavsko vprašanje podrobneje prav tam, str. 214-220. O tem pišejo tudi Pankoke, Sociale Bewegung, str. 181; James J. Sheehan: German Liberalism in the Nineteenth Century. Chicago, London 1978, str. 93-94; Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 60.

⁵⁶ Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 239; Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96; Heuss, Schulze-Delitzsch, str. 17.

⁵⁷ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 96.

⁵⁸ Prav tam. O Schulze-Delitzschevem konceptu družbenega, gospodarskega in kulturnega vključevanja delavstva v meščanski srednji sloj pišeta tudi Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 19 in Offermann, Arbeiterbewegung und liberale Bürgertum, str. 219.

⁵⁹ Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, II, str. 159.

⁶⁰ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 94.

⁶¹ Prav tam, str. 94-95.

⁶² Prav tam, str. 240.

⁶³ Prav tam, str. 240-241. V smislu gornjega navedka lahko razumemo tudi temeljno Schulze-Delitzschevo političnogospodarsko vodilo, ki ga je 8. oktobra 1859 izrazil takole: "*Nobene revolucije, ampak blagajno!*" (Eisfeld, Die Entstehung der liberalen Parteien, str. 25). To je, kot opozarja B.

ideal ni bila "dinamična, industrijska družba, temveč prej pregledna, malo industrializirana družba majhnih in srednjih podjetnikov in zadrug vseh vrst."⁶⁴

Schulze-Delitzsch je svoj gospodarsko-družbeni ideal utemeljil v vodilnih idejnih in političnih načelih liberalizma - v svobodi posameznika, svobodi gospodarstva in politični demokraciji. Iz teh načel so izhajale tudi neposredne gospodarske svoboščine, ki jih je zagovarjal v svoji socialnogospodarski doktrini, tj. svoboda obrti, trgovanja, gibanja in gospodarskega združevanja.⁶⁵ V zvezi s slednjim je kot prepričan "predstavnik individualističnega gospodarskega nazora,"⁶⁶ nenehno poudarjal, naj se zadruge ne ravnajo po 'zunanjih' oziroma širših interesih družbe,⁶⁷ zlasti pa, naj se "brezpogojno odbija prisilo in vmeševanje državnih oblasti".⁶⁸ V tem pogledu je bil tipični predstavnik tedanjega liberalizma, ki je "družbeno in gospodarsko življenje utemeljeval na posameznikovi osebnosti in njeni neodvisnosti od države."⁶⁹ Schulze-Delitzsch je zato ostro odklanjal državne posege v gospodarsko in socialno politiko⁷⁰ in je namesto državne pomoči zagovarjal samopomoč, tj. opiranje posameznikov, združenih v zadrugah, na lastne sile.⁷¹ Samopomoč je bila zanj "bistvo združenja (zadruge - op. J. P.)" in osnovno počelo posameznikove svobode.⁷² Pri tem je Schulze-Delitzsch tako dosledno zagovarjal načelo samopomoči, da je zanj le-ta postala "dogma, tako da je skorajda brez razlike vsak poseg v gospodarstvo in družbo z državne strani, obravnaval kot socializem."⁷³ Tega je odklanjal, zakaj razumel ga je kot idejo, ki rešitev socialnega vprašanja pričakuje od države in je zato nasprotna na samopomoči utemeljenim in iz svobodne odločitve svojih članov ustanovljenim zadrugam.⁷⁴ Enako je zavračal tudi "surovi, materialni komunizem," ker zagovarja "od države *na zunaj* izvršeno *uravnilovko* življenjskih potrebščin (in) ... sistem državne industrije ter državnega kredita, (potrebne) za vzpostavitev gospodarskih podjetij".⁷⁵ Socialna država in državni intervencionizem sta po njegovem globokem prepričanju vodila "k nevzdržnemu despotizmu"⁷⁶ in nepoštenemu poseganju v žepe drugih.⁷⁷

Schulze, seveda pomenilo, da so Schulze-Delitzschevi socialnogospodarski koncepti "izključevali revolucionarno preoblikovanje proizvodnih odnosov". Schulze, Linksliberale Ideologie, str. 274.

⁶⁴ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 241. Na tem mestu pripominjam, da se je Schulze-Delitzsch zavedal, da zadruge ne bodo "edina vladajoča oblika industrijske proizvodnje (...). Vedno je najti dovolj delavcev," je pisal, ki bodo "namesto, da bi prevzeli riziko v združenju (zadrugi - op. J. P.)," raje ostali v mezdnem razmerju, posebej še, če se to razmerje "primerno uredi." (Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 240). Kot opozarja R. Aldenhoff je torej Schulze-Delitzsch vlogo zadrug pri organiziranju gospodarstva videl v tem, da "bi odpravile očitne pomanjkljivosti meščansko-kapitalistične družbe." Zato je tudi povsem nedvoumno zagovarjal stališče, naj bi seveda "tudi v prihodnje obstajala posamična podjetja". (Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 61).

⁶⁵ Hitze, Die soziale Frage, str. 90; Stillich, Der Liberalismus, str. 107-108; Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18.

⁶⁶ Albert Müssigang: Die soziale Frage in der historischen Schule der deutschen Nationalökonomie. Tübingen 1968, str. 128.

⁶⁷ Pankoke, Sociale Bewegung, str. 179.

⁶⁸ Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 273.

⁶⁹ Stillich, Der Liberalismus, str. 111.

⁷⁰ Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18; Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 60.

⁷¹ Stillich, Der Liberalismus, str. 111; Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 273; Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 186; Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 18.

⁷² Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, I, str. 273.

⁷³ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 234.

⁷⁴ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 191.

⁷⁵ Schulze-Delitzsch, Schriften und Reden, II, str. 286.

⁷⁶ Schulze-Delitzsch, Mitteilungen, str. 4. Navajam po Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 60.

Vzpostavljala naj bi "paradiž za šibke in pridaniče", medtem ko bi bili "sposobni in spretni, ljudje s podjetniškim duhom in energijo, zadrževani in ovirani v svojem vzponu". Socialna država naj bi torej zagotavljala posebne ugodnosti slabemu "na račun dobrega, vzdrževanje propadlih, bolnih elementov družbe na račun zdravih in prizadevnih, da, na račun vseh človeških sposobnosti in vsakega gospodarskega in humanega napredka sploh!"⁷⁸ Schulze-Delitzsch je kot "rojeni nasprotnik tistih, ki so zagovarjali državni socializem in vpliv na poklicno življenje skozi državno pomoč in varuštvo",⁷⁹ zato v družbenih in političnih prizadevanjih socialne demokracije videl le "temelje za miniranje meščanske družbe."⁸⁰ Družbenopolitični koncept socialne demokracije je izenačeval s težnjo po diktaturi enega razreda oziroma delavskega stanu nad vsemi ostalimi družbenimi skupinami.⁸¹ Po njem je bila "država v rokah delavcev" ravno tako "sprevrnjena in usodna" vizija kot bi jo predstavljali "delavci v rokah države".⁸²

Schulze-Delitzscha je njegovo brezpogojno zavračanje državne socialne politike razumljivo privedlo v nasprotovanje nemškimi socialistom, konkretno Ferdinandu Lassallu, ki je glavno sredstvo v reševanju protislovij kapitalistične družbe videl v ustanavljanju državno podpiranih delavskih proizvodnih zadrug in oblikovanju socialne oziroma socialistične delavske države.⁸³ Enako so liberalna svetovno-nazorska stališča Schulze-Delitzscha privedla v razhajanje z utemeljiteljem kmečkih kreditnih zadrug v Nemčiji, Friedrichom Wilhelmom Raiffeisnom,⁸⁴ med katerima so sprva obstajali prav dobri odnosi.⁸⁵ Oba zgodovinska voditelja nemškega zadružništva so k njuni socialnogospodarski akciji vodili karitativni nagibi, le da jih je Schulze-Delitzsch že zelo zgodaj opustil in jih je povsem nadomestil z načelom samopomoči.⁸⁶ Njegove posojilnice so bile "čiste kreditne in bančne ustanove",⁸⁷ ki so bile glede na liberalno gospodarsko doktrino usmerjene k ustvarjanju dobička, medtem ko so bile Raiffeisnove "korporacije s posebnimi etičnimi (krščanskimi) in socialnimi smotri".⁸⁸ Poleg posredovanja kredita so za zadružnike opravljale tudi nakup potrebščin in prodajo poljedelskih izdelkov. Pri

⁷⁷ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 191.

⁷⁸ Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 103.

⁷⁹ Klein-Hattungen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, str. 330.

⁸⁰ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 236.

⁸¹ Prav tam, str. 237.

⁸² Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 511, 522.

⁸³ Pankoke, *Soziale Bewegung*, str. 182-183. O polemiki med Schulze-Delitzschem in F. Lassallom glede zadružne ideje in načina delovanja zadrug sploh, pišejo tudi Guido de Ruggiero: *Geschichte des Liberalismus in Europa*. Aalen 1964, str. 254; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 207-229; Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 181-187. O tem je pisal tudi Schulze-Delitzsch sam v brošuri *Die Abschaffung des geschäftlichen Risikos durch Herrn Lassalle* (Odprava poslovnega tveganja po gospodu Lassallu). Brošura je izšla leta 1866 v Berlinu in je ponatisnjena v Schulzejevih Spisih in govorih. Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, II, str. 173-210.

⁸⁴ O sporu z F. W. Raiffeisnom je Schulze-Delitzsch pisal v knjigi *Die Raiffeisenschen Darlehnskassen in der Rheinprovinz und die Grundkreditfrage für den ländlichen Kleinbesitz* (Raiffeisnovske posojilnice v Renski provinci in vprašanje zemljiškoposestnega kredita za malo kmečko posest). Knjiga je izšla leta 1875 v Leipzigu in je ponatisnjena v Schulzejevih Spisih in govorih. Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 671-747.

⁸⁵ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 291.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*. Herausgegeben vom Centralbüro der Nationalliberalen Partei Deutschlands. Berlin 1907, str. 1138. Navajam: *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*.

⁸⁸ Prav tam.

tem so zadružniki, skladno s krščansko karitativno idejo plačali vstopni in članski prispevek le, če so ga bili zmožni. F. W. Raiffeisen je ob tem še opozarjal, naj se vložki članov ne določajo previsoko, da ne bi odvrnili tistih, ki niso bili vajeni varčevanja. Dobiček se pri Raiffeisnovih zadrugah ni delil, pač pa je bil namenjen za povečanje zadružnega sklada in medsebojno pomoč, tj. za posojilo gotovine tam, kjer jo je tudi najbolj primanjkovalo - na podeželju.⁸⁹

Schulze-Delitzschevo zagovarjanje načela samopomoči, na osnovi katerega je ostro nasprotoval Lassallovemu in Raiffeisnovemu zadružnemu konceptu pa ni bilo omejeno le na golo socialnogospodarsko vsebino, pač pa je imelo tudi širši družbeni in politični značaj. V nemškem zgodovinopisju so že leta 1911 opozorili, da je Schulze v svojih zadrugah videl "tudi najboljšo *šolo samouprave* za občino in državo"⁹⁰ oziroma "v občini in državi".⁹¹ Kot je nato v osemdesetih letih ponovno opozorila R. Aldenhoff, je torej bila v Schulzejevo zamisel kolektivne solidarne samopomoči vključena tudi težnja, naj bi zadruge predstavljale predpripravo "k splošni politični samoupravi (...) na višji ravni".⁹² V pismu, ki ga je 12. oktobra 1858 pisal zdravniku dr. Richterju iz Radeberga pri Dresdenu, je Schulze-Delitzsch to težnjo izrazil takole: "Tudi iz gospodarstva in vseh drugih področij javnega življenja (je treba) zajemati in vsepovsod nezadržno uveljaviti duha samopomoči in samouprave."⁹³ Schulze je tako s pomočjo zadružništva hotel doseči prehod "v družbo posedujočih in politično participirajočih občanov".⁹⁴ Pri tem pa je imela njegova zadružna akcija še en neposreden politični povod in namen. Schulze-Delitzsch je namreč to akcijo v širšem obsegu sprožil po neuspehu meščansko-demokratske revolucije leta 1848 v Prusiji, in si je nato, tako kot mnogi drugi demokrati, prek organiziranega zadružništva prizadeval uveljaviti revolucijske težnje meščansko-liberalnega gibanja. To je hotelo uveljaviti individualno samoodločbo nasproti politični reakcionarnosti in represivnemu državnemu aparatu in ustanoviti meščansko pravno in ustavno državo.⁹⁵ Namen Schulzejevega zadružnega gibanja tako ni bil "le dvig materialnega položaja obrtniškega srednjega stanu, pomočnikov in delavcev, ampak tudi organiziranje neke vrste ljudskega gibanja za uveljavitev odločilnih demokratičnih in liberalnih ciljev."⁹⁶ Njegovo

⁸⁹ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 291, 292. Podrobneje o Raiffeisnovem življenju in načinu zadružnega delovanja prav tam, str. 268-307; Ralph Bambach: *Gesellschaftskritiker, Sozialreformer und "Kathedersozialisten"*. Pipers Handbuch der politischen Ideen. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler. Band 4. Neuzeit: Von der Französischen Revolution bis zum europäischen Nationalismus, München-Zürich 1986, str. 406 (dalje Bambach, *Gesellschaftskritiker*). O tem obširneje pišeta tudi Erich Lothar Seelmann-Eggebert: *Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk*. Stuttgart 1928 in Hans Lukas: *Der Deutsche Raiffeisenband. Entwicklung, Struktur und Funktion*. Berlin 1972.

⁹⁰ Stüllich, *Der Liberalismus*, str. 113.

⁹¹ Klein-Hattingen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, str. 331.

⁹² Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 97.

⁹³ Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin. Sammlung Darmstädter 2g 1849 (4). Schulze an Richter, Delitzsch, den 12.10. 1858. Navajam po Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 98.

⁹⁴ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 131.

⁹⁵ Offermann, *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum*, str. 207, 208, 215; Schulze, *Links-liberale Ideologie*, str. 296.

⁹⁶ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 103. Na liberalno idejno in politično vsebino Schulze-Delitzschevega zadružnega gibanja je, seveda na odklonilen način, že leta 1877 posebej opozarjal katoliško usmerjeni F. Hitze. Po njem je namreč bila v Schulzejevih zadrugah "ponujena 'izobrazba' seveda liberalna, povsem nekrščanska", v njih združeni zadružniki pa naj bi Schulzeju, ki se "pusti voditi samo po političnih motivih," služili "kot čete v kulturnem boju." (Hitze, *Die soziale Frage*, str. 92, 100).

socialnogospodarsko prizadevanje je tako imelo dvojen značaj. Po eni strani je zagotavljalo "gospodarsko osnovo pomembnega dela srednjega stanu" in ga je kot "samoimenovanega nosilca kulturnega in političnega napredka (...) varovalo pred morebitno odvisnostjo od konservativno-fevdalne države"; po drugi strani pa je, utemeljevano v načelu solidarne samopomoči, omejevalo " 'nevarna' združevalna prizadevanja delavstva".⁹⁷

Kot ugotavlja R. Aldenhoff, ni Schulze-Delitzschev socialnogospodarski in politični cilj "bil nič manj kot tretja pot med meščansko-kapitalistično in socialistično družbeno ureditvijo".⁹⁸ In ta "nova družbena ureditev naj bi se dosegla samo po poti zadružnega združevanja, zlasti v produktivnih zadrugah."⁹⁹ Toda tako zamišljena " 'tretja pot' med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom",¹⁰⁰ ni bila uspešna. Vzrokov za "neuspeh Schulze-Delitzschevega ambicioznega splošnodružbenega reformnega koncepta"¹⁰¹ je bilo več, najprej pa velja v tej zvezi poudariti, da "dejanski razvoj zadružništva nikakor ni izpolnil izvornih Schulze-Delitzschievih pričakovanj".¹⁰² Proizvodne zadruge se skorajda niso razvijale¹⁰³ in tudi surovinsko-nabavne niso imele kakega prepričljivega uspeha.¹⁰⁴ Zadružno gibanje se je namreč, "nasprotno pričakovanjem liberalcev", usmerilo "prej 'socialno konservativno in ne progresivno'".¹⁰⁵ Obrtniške zadruge so v svojem razvoju celo izključevale posamezne panoge, ki tako, tudi glede na število samostojnih obrtnikov znotraj njih, niso imele ustreznega družbenega pomena.¹⁰⁶ Značaj Schulze-Delitzschievih zadrug, v katerih so "gospodarsko močnejši člani vedno znova poizkušali izključevati šibkejša",¹⁰⁷ je zato postajal vse bolj kapitalističen.¹⁰⁸ Večje zadruge so se spremenile v delniške družbe in "*postale sestavni del kapitalističnega sistema*".¹⁰⁹ Kot opozarja T. Offermann je bilo Schulzejevo liberalno načelo samopomoči že v začetku šestdesetih let "skrčeno na čisto tehnični princip pridobivanja kredita, pri čemer je v veliki meri izgubilo svoj protietatični emancipacijski značaj".¹¹⁰

Medtem ko je "*pri konservativnih zadružna ideja postala bojno sredstvo proti kapitalizmu*", pa liberalizma torej ni vodila "*v nasprotje, temveč v združitev*" z njim.¹¹¹ To je bil ob slabih gospodarskih učinkih posameznih vrst zadrug prvi

⁹⁷ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 208, 209.

⁹⁸ Aldenhoff, Das Selbsthilfemodell, str. 62.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 65.

¹⁰¹ Prav tam, str. str. 58.

¹⁰² Prav tam, str. 65.

¹⁰³ Prav tam, str. 63; Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 191-192; Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 213; Bambach, Gesellschaftskritiker, str. 406.

¹⁰⁴ Bambach, Gesellschaftskritiker, str. 406.

¹⁰⁵ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 240.

¹⁰⁶ Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 203-204. Podrobneje o organizacijsko-gospodarskem razvoju Schulzejevega zadružnega gibanja Hitze, Die sociale Frage, str. 99-100; Klein-Hattungen, Geschichte des deutschen Liberalismus, str. 328; Conze, Liberale Arbeiterbewegung, str. 17; Faust, Geschichte der Genossenschaftsbewegung, str. 196; Eisfeld, Die Entstehung der liberalen Parteien, str. 82; Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 103-106, 162-170; ista, Das Selbsthilfemodell, str. 63.

¹⁰⁷ Bambach, Gesellschaftskritiker, str. 406.

¹⁰⁸ Stillich, Der Liberalismus, str. 112, 168.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 112.

¹¹⁰ Offermann, Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum, str. 215.

¹¹¹ Stillich, Der Liberalismus, str. 113.

temeljni vzrok za neuspeh Schulzejevega družbenogospodarskega prizadevanja. Opazen je bil zlasti pri posojilnicah, ki so se, kot sicer najuspešnejša vrsta zadrug, "razvijale mimo izvornih Schulze-Delitzskeh namer."¹¹² V posojilnice se namreč niso včlanjevali le mali obrtniki in mezdni delavci, pač pa tudi rastoča množica premožnih meščanov (pravnikov, trgovcev, podjetnikov, zdravnikov, višjih uradnikov), ki so po vodilnih funkcijah, gospodarski moči in številu predstavljali prevladujoči del članstva.¹¹³ Ta socialna skupina je od posojilnic, ki so bile "zgrajene na strogo gospodarsko-bančni osnovi" in so se ravnale "po pogojih denarnega trga",¹¹⁴ hotela imeti večinski dobiček, zato je zavestno ovirala gospodarski in družbeni dvig socialno šibkejših članov. Finančno močnejši člani ne le, da s svojim premoženjem niso bili pripravljene jamčiti za gospodarsko šibkejšo, pač pa so jih iz posojilnic skušali celo izključevati ali pa jim vsaj odvzeti pravico glasovanja. Prednosti zadružne organizacije so hoteli izkoristiti zase, zaradi česar se Schulze-Delitzscheva teorija samopomoči in samouprave v praksi ni uveljavila.¹¹⁵ Premožnejši člani posojilnic so se zaprli 'navzdol' in namesto, da bi, kot si je zamislil Schulze, prišlo do družbene odprtosti srednjega stanu, je le-ta na zadružno gibanje deloval defenzivno.¹¹⁶ To je dokazoval položaj, v katerem so bili mali obrtniki in zlasti delavci, ki so bili odvisni od mezde. Ti namreč v Schulzejevih posojilnicah niso mogli zbrati denarja, ker zaradi socialnogospodarskih interesov premožnejših članov "niso imeli na razpolago materialnih predpostavk za samopomoč."¹¹⁷ To je bila za delavstvo tudi odločilna "izkušnja, ki ga je vodila k lastni organizacijski osamosvojitvi in odvrnitvi od liberalnega zadružnega modela."¹¹⁸

Drugi temeljni vzrok za splošnodružbeni neuspeh Schulze-Delitzschevega gospodarsosocialnega reformnega koncepta pa predstavlja dejstvo, da je Schulze "nasproti izoblikovani industrijski družbi na določen način zavzel 'naiven' odnos."¹¹⁹ Svoj socialnogospodarski koncept je namreč oblikoval v petdesetih letih, torej še v času, ko je "industrializacija tičala v svojih začetkih".¹²⁰ Zato je menil, da se lahko obrt ohrani kot enakopraven proizvodni dejavnik poleg industrije,¹²¹ in je že zgolj v zadrugah videl gibalno silo "splošnodružbenih prerazporeditvenih procesov in bistvenih sprememb v proizvodni sferi".¹²² Tak koncept, ki ni upošteval socialnogospodarske modernizacije in tudi ne z modernizacijo pogojenega razslojevanja

¹¹² Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 63, 65.

¹¹³ Prav tam, str. 64; Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 240. Po prvi statistiki članstva, izdelani leta 1870, je le polovica članov Schulze-Delitzskeh posojilnic pripadala šibkejšim socialnim skupinam. Statistika je bila izdelana na osnovi podatkov 507 posojilnic od približno 1300, ki so bile leta 1870 v seznamu nemške zadružne zveze. Po podatkih omenjenih 507 posojilnic, je od njihovih približno 200.000 članov bilo okoli 98.000 samostojnih obrtnikov, tovarniških delavcev, rudarjev, obrtniških pomočnikov, pomočnikov in delavcev v kmetijstvu, nižjih uradnikov, slug in trgovskih pomočnikov, medtem ko pa je bilo 102.000 članov teh posojilnic kmetov, trgovcev, zdravnikov, apotekarjev, učiteljev, cerkvenih, državnih in občinskih uradnikov, rentnikov, upokojenec, tovarnarjev, lastnikov rudnikov in gradbenih podjetnikov. Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 64-65.

¹¹⁴ Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 194.

¹¹⁵ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 64-65.

¹¹⁶ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 240.

¹¹⁷ Bambach, *Gesellschaftskritiker*, str. 406.

¹¹⁸ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 65.

¹¹⁹ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 95.

¹²⁰ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 62.

¹²¹ Schulze, *Linksliberale Ideologie*, str. 274.

¹²² Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 62.

znotraj socialne strukture delavstva, h kateremu je Schulze prišteval tudi obrtnike in male mojstre, je nato prehitel nadaljnji gospodarski razvoj.¹²³ Schulzejev koncept pa je bil neuspešen tudi zato, ker je bila njegova zamisel reševanja socialnega vprašanja z "razširitvijo obrtniškega srednjega sloja skozi vključevanje delavstva" v praksi prilagojena srednjeslojni politiki, katere cilj sta bili ohranitev in krepitev posestnega stanja obstoječega srednjega stanu.¹²⁴ Ko se je v šestdesetih letih nato pokazalo, da zadržno gibanje svojih "političnih in družbenih integracijskih ciljev ni udejnilo", je - opozarja R. Aldenhoff - Schulze-Delitzsch deloma pod vplivom nastajajočega delavskega gibanja spoznal, da zadruge, vključno s proizvodnimi zadrugami, ne morejo reševati problemov modernega industrijskega delavstva. Svoj koncept je dopolnil in odtlej zagovarjal neomejeno svobodo združevanja in večjo pravno veljavo sindikalnih združenj in njihovih blagajn za pomoč. S tem, ko je "take zahteve delavstva priznal kot upravičene in neobhodno potrebne", se je tudi odpovedal "po zgodnjeliberalnem načinu harmonično reševati družbeno-gospodarske konflikte izključno s pomočjo zadržne organizacije." Od srede šestdesetih let je iskal rešitev novega 'socialnega vprašanja', tj. delavskega vprašanja po izvenzadržni poti, vendar pri tem v svoji "oceni delavskega in obrtniškega vprašanja ni izražal interesnega stališča posedujočih slojev." Zato je tudi mogel vplivati na wilhelmski socialni liberalizem in na skupino okrog Friedricha Naumanna.¹²⁵ Z F. Naumannom, ki "v zgodovini nemškega liberalizma velja (...) za idejnopoličnega eksponenta napredne socialne politike",¹²⁶ pa se je pričela lomiti liberalna spoznavna pregrada, da je delavec le oseba, ki je potrebna miloščine in se je, temu nasproti, začela uveljavljati misel, da ima delavec pravico 'do velike mere deleža na dobrinah te zemlje'.¹²⁷ Tako nam razčlenitev konkretnih gospodarskodružbenih posledic Schulze-Delitzschevega reformnega koncepta pokaže, da je imel ta koncept v nemški politiki in družbeni misli tudi povsem viden, pozitiven socialnopolitični pomen.

Schulze-Delitzschev večdesetletni zadržni in socialnopolitični napor je torej treba razumeti večplastno. Najprej kot dejavno humanistično opredelitev liberalnega meščanskega politika, ki je priznaval in v resnici želel rešiti socialni problem. Nato kot ustvarjalno prizadevanje privrženca evropskega meščansko-revolucionarnega programa iz leta 1848, ki si je z neposredno gospodarskosocialno akcijo prizadeval ustvariti temelje za demokratični družbeni in politični preustroj. Upoštevati pa je seveda treba tudi njegov neposredni organizacijski, vzgojni in, v kolikor je bil uspešen, gospodarskosocialni prispevek k splošnodružbeni uveljavljavitvi 'delovnih razredov'. Glede tega je treba posebej opozoriti na njegov politični boj za sprejem zadržnega zakona, kajti z uveljavitvijo tega zakona leta 1867 je Schulze-Delitzsch dosegel, da so bile vse vrste zadrug, ki jih je zasnoval,

¹²³ James J. Sheehan: *Liberalismus und Gesellschaft in Deutschland 1815-1848*. Liberalismus. Herausgegeben von Lothar Gall. Köln 1976, str. 218; Theodor Schieder: *Die Krise des bürgerlichen Liberalismus. Ein Beitrag zum Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung*. Prav tam, str. 201; Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²⁴ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²⁵ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 239, 241-242; ista, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66.

¹²⁶ Peter Theiner: *Friedrich Naumann und der soziale Liberalismus im Kaiserreich*. Karl Holl, Günter Trautmann, Hans Vorländer (Hg.): *Sozialer Liberalismus*. Göttingen 1986, str. 72.

¹²⁷ Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch*, str. 242.

formalnopravno izenačene s trgovskimi, delniškimi in komanditnimi družbami.¹²⁸ To pa je, kot je sam dejal, pomenilo, da so 'združenja malih ljudi' dobila enake pravice kot 'združenja premožnih'.¹²⁹ Pri tem so izstopale prav posojilnice, ki so bile, kljub socialnim napetostim med premožnimi in gospodarsko šibkejšimi člani, velikega pomena "za prilagoditev obrtniškega srednjega sloja na industrijski razvoj".¹³⁰

Schulzejev neposredni socialnogospodarski prispevek 'delovnim razredom' in njegov idejni vpliv na politiko nemškega socialnega liberalizma sta tako kljub njegovi objektivno neuspešni gospodarsko-zadružni akciji dokazala, da sta tedanja evropska in nemška družbena misel imeli širok ustvarjalni obseg. Na različnih svetovnonazorskih in idejnopoličnih polih sta porodili vrsto izvirnih družbeno-gospodarskih zamisli, ki jih je nato, bolj ali manj uspešno, preizkusil nadaljnji zgodovinski razvoj. Nekatero od teh zamisli, ki jih je zagovarjal tudi Schulze-Delitzsch - npr. jasno izražena ideja o samoupravi v državi in družbi - so, sicer na osnovi drugačne spoznavnoteoretske izkušnje, politično označevale celo slovenski (in jugoslovanski) šele pred nekaj leti pretečeni zgodovinski čas. V tem smislu je Schulze-Delitzsch socialnoreformni program še danes historiografsko gotovo zanimiv. Kar zadeva njegovo sámo zadružno delo in poizkus najti 'tretjo pot' med kapitalistično in socialistično organiziranim gospodarskim načinom, pa lahko ugotovimo, da je bil Schulze s svojim enostransko poudarjanim načelom samopomoči in odklanjanjem državne pomoči, marsikdaj preveč doktrinaren. Zato je njegov reformni program tudi ostal "vezan na prehodni gospodarski stadij na poti v polno industrializacijo".¹³¹ To je bil dejanski doseg tega programa in v gospodarskosocialni in politični stvarnosti druge polovice 19. stoletja tudi temeljna ovira za njegovo uresničitev. Toda kljub očitnim pomanjkljivostim, ki so spremljale ta program, je Schulze-Delitzsch vse življenje "z jekleno energijo in dostikrat enostransko odločnostjo" sledil njegovim osnovnim vodilom in na ta način, "globoko prežet z idealizmom", "uveljavljal svoje visoke cilje na področju gospodarske in socialne politike."¹³²

Izbrana literatura

I.

---

¹²⁸ Prav tam, str. 196-197. Zadružni zakon, ki ga je 27. 3. 1867 sprejela pruska poslanska zbornica (ta zakon je bil 4. 7. 1868 uveljavljen tudi kot zadružni zakon Severno-nemške zveze, 1. 1. 1871 pa je bil razglašen za nemški rajhovski zadružni zakon, nato noveliran 1. 5. 1889), je določal, da za druge podpirajo 'kredit, nabavo ali gospodarjenje svojih članov s pomočjo skupnega poslovanja', tj. na osnovi neomejenega (od leta 1889 pa tudi omejenega) solidarnostnega jamstva. - Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 66; ista, Schulze-Delitzsch, str. 197; *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*, str. 1137. O Schulze-Delitzschovem boju za sprejem zadružnega zakona in po liberalnem političnem vplivu oblikovani nemški zadružni zakonodaji podrobneje: Schulze-Delitzsch, *Schriften und Reden*, I, str. 346-513; isti, *Schriften und Reden*, II, str. 433-482, 549-554; Heuss, Schulze-Delitzsch, str. 23; Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 200-201; Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 189-197, 229; *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*, str. 1137.

¹²⁹ Aldenhoff, Schulze-Delitzsch, str. 196.

¹³⁰ Aldenhoff, *Das Selbsthilfemodell*, str. 65.

¹³¹ Prav tam, str. 62.

¹³² Faust, *Geschichte der Genossenschaftsbewegung*, str. 206.

Iz obsežne literature o idejnopoličnih temeljih ter razvoju evropskega in nemškega liberalizma v 19. stoletju opozarjam, večinoma na osnovi izbora iz nemške oziroma v nemškem jeziku objavljene literature, na naslednja temeljna dela:

T. Ziegler: Die geistigen und sozialen Strömungen des Neunzehnten Jahrhunderts, Berlin 1899; *F. Naumann*: Liberalismus, Zentrum und Sozialdemokratie, München 1904; *Politisches Handbuch der Nationalliberalen Partei*. Herausgegeben vom Centralbüro der Nationalliberalen Partei Deutschlands, Berlin 1907; *F. Naumann*: Die politischen Parteien, Berlin 1910; *P.A. Pfizer*: Briefwechsel zweier Einheits- und Freiheitskämpfe 1859-1866, Berlin 1931; *O. Stiglich*: Die politischen Parteien in Deutschland. Band II. Der Liberalismus, Leipzig 1911; *M. Wenck*: Handbuch für liberale Politik, Schöneberg bei Berlin 1911; *O. Klein-Hattingen*: Geschichte des deutschen Liberalismus, Bd. 1-2, Berlin 1911-1912; *H. Schroth*: Welt und Staatsideen des deutschen Liberalismus in der Zeit der Einheits- und Freiheitskämpfe 1859-1866, Berlin 1931; *A. Liebert*: Der Liberalismus als Forderung, Gesinnung und Weltanschauung, Zürich 1938; *A. Wahl*: Über die Nachwirkungen der Französischen Revolution vornehmlich in Deutschland, Stuttgart 1939; *K. Hancke*: Beiträge zur Entstehungsgeschichte des europäischen Liberalismus, Berlin 1942; *F. Federici*: Der deutsche Liberalismus. Die Entwicklung einer politischen Idee von Immanuel Kant bis Thomas Mann, Zürich 1946; *W.A. Orton*: The Liberal Tradition. A Study of the Social and Spiritual Conditions of Freedom, New Haven 1946; *H.J. Laski*: Le libéralisme européen du moyen âge à nos jours, Paris 1950; *H. Hauser, J. Maurain*: Liberalisme et l'imperialisme (1860-1878), Paris 1952; *F.C. Sell*: Die Tragödie des deutschen Liberalismus, Stuttgart 1953; *W. Hock*: Liberales Denken im Zeitalter der Paulskirche, Münster 1957; *J.H. Knoll*: Führungsauslese im Liberalismus und Demokratie. Zur politischen Geistesgeschichte der letzten hundert Jahre, Stuttgart 1957; *T. Nipperdey*: Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918, Düsseldorf 1961; *L.D. del Corral*: Doktrinärer Liberalismus, Neuwied am Rhein und Berlin 1964; *G. de Ruggiero*: Geschichte des Liberalismus in Europa, Aalen 1964; *H.A. Winkler*: Preußischer Liberalismus und deutscher Nationalstaat. Studien zur Geschichte der Deutschen Fortschrittspartei 1861-1866, Tübingen 1964; *Der Liberalismus*. In ausgewählten Texten dargestellt und eingeleitet von *Michael Freund*, Stuttgart 1965; *G. Seeber*: Zwischen Bebel und Bismarck. Zur Geschichte des Linkliberalismus in Deutschland 1871-1893, Berlin 1965; *K. Klotzbach*: Das Elitproblem im politischen Liberalismus. Ein Beitrag zum Staats- und Gesellschaftsbild des 19. Jahrhunderts, Köln 1966; *P. Luchtenberg, W. Erbe (Hrsg.)*: Geschichte des deutschen Liberalismus, Köln u. Opladen 1966; *J.P. Eichmeier*: Anfänge liberaler Parteibildung (1847 bis 1854), Göttingen 1968; *L. Gall*: Der Liberalismus als regierende Partei. Das Großherzogtum Baden zwischen Restauration und Reichsgründung, Wiesbaden 1968; *M. Gugel*: Industrieller Aufstieg und bürgerliche Herrschaft. Sozio-ökonomische Interessen und politische Ziele des liberalen Bürgertums in Preußen zur Zeit des Verfassungskonfliktes 1857-1867, Köln, Pahl-Rugenstein 1975; *L. Gall (Hrsg.)*: Liberalismus, Köln 1976; *G. Eisfeld*: Die Entstehung der liberalen Parteibildung (1847 bis 1854), Göttingen 1968; *G.A. Ritter (Hrsg.)*: Deutschen Parteien vor 1918, Köln 1973; *D. Langewiesche*: Liberalismus und Demokratie in Württemberg zwischen Revolution und Reichsgründung, Düsseldorf, Droste 1974; *K. Holl, G. List (Hrsg.)*: Liberalismus und imperialistischer Staat. Der Imperialismus als Problem liberaler Parteien in Deutschland 1890-1914, Göttingen 1975; *K. Holl/G. List (Hg.)*: Liberalismus und imperialistischer Staat, Göttingen/Zürich 1975; *H.H. Gerth*: Bürgerliche Intelligenz um 1800. Zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus, Göttingen 1976; *W.J. Mommsen*: Der deutsche Liberalismus zwischen "klassenloser Bürgergesellschaft" und "Organisiertem Kapitalismus". Zu einigen neueren Liberalismusinterpretationen. V: Geschichte und Gesellschaft 1978/4; *R. Koch*: Demokratie und Staat bei Julius Fröbel 1805-1893. Liberales Denken zwischen Naturrecht und Sozialdarwinismus, Wiesbaden 1978; *T. Schiller*: Liberalismus in Europa, Hannover 1978; *J.J. Sheehan*: German Liberalism in the Nineteenth Century, Chicago-London 1978; *L. Gall, R. Koch (Hrsg.)*: Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert, Bd. 1-4, Frankfurt/M-Berlin-Wien 1981; *I.S. Lorenz, E. Richter*: Der entschiedene Liberalismus in wilhelminischer Zeit 1871 bis 1906, Matthiesen 1981; *W. Schieder (Hg.)*: Liberalismus in der Gesellschaft des deutschen Vormärz, Göttingen/Zürich 1983; *D. Fricke (Hrsg.)*: Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland (1789-1945), Bd. 1-3, Köln 1983-1985; *U. Bermbach*: Liberalismus. V: Pipers Handbuch der politischen Ideen. Herausgegeben von Iring Fetscher und Herfried Münkler. Band 4. Neuzeit: Von der Französischen Revolution bis zum europäischen Nationalismus, München-Zürich 1986; *D. Langewiesche*: Liberalismus in Deutschland, Frankfurt am Main 1988; *D. Langewiesche (Hrsg.)*: Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, Göttingen 1988; *G. Hübing*: Liberalismus und Individualismus im deutschen Bürgertum. V: Zeitschrift für Politik, 1993/1; *L. Gall, D. Langewiesche (Hrsg.)*: Liberalismus und Region. Zur Geschichte des deutschen Liberalismus im 19. Jahrhundert, München 1995.

II.

Pogleda evropskega in nemškega liberalizma na socialno vprašanje podrobneje obravnavajo naslednji avtorji:

O. *Stillich*: Die politischen Parteien in Deutschland. Band II. Der Liberalismus, Leipzig 1911; J. *Koester*: Der rheinische Frühliberalismus und die soziale Frage, Berlin 1938; E. *Schraepler*: Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland. Band I: 1800-1870, Göttingen-Berlin-Frankfurt 1955; A. *Brusatti*, W. *Haas*, W. *Pollak* (Hrsg.): Geschichte der Sozialpolitik mit Dokumenten, Wien-Linz-München 1962; W. *Conze*: Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzsch, Heidelberg 1965; J.J. *Sheehan*: The Career of Lujo Brentano. A Study of Liberalism and Social Reform in Imperial Germany, Chicago-London 1966; E. *Pankoke*: Sociale Bewegung-Sociale Frage-Sociale Politik. Grundfragen der deutschen "Socialwissenschaft" im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1970; A. *Gladen*: Geschichte zur Sozialpolitik in Deutschland. Eine Analyse ihrer Bedingungen, Formen, Zielsetzungen und Auswirkungen, Wiesbaden 1974; H. *Aubin*, W. *Zorn* (Hrsg.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 2, Stuttgart 1976; G. *Fesser*: Linkliberalismus und Arbeiterbewegung. Die Stellung der Deutschen Fortschrittspartei zur Arbeiterbewegung 1861-1866, Berlin 1976; J.B. *Müller*: Liberalismus und Demokratie. Studien zum Verhältnis von Politik und Wirtschaft im Liberalismus, Stuttgart 1978; T. *Offermann*: Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850-1863, Bonn 1979; Mittelständisch-Kleingewerbliche Leitbilder in der liberalen Handwerker- und handwerklichen Arbeiterbewegung der 50er und 60er Jahren des 19. Jahrhunderts. V: U. *Engelhardt* (Hrsg.): Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert, Stuttgart 1984; H. *Sedatis*: Liberalismus und Handwerk in Südwestdeutschland. Wirtschafts- und Gesellschaftskonzeptionen des Liberalismus und die Krise des Handwerks im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1979; H. A. *Winkler*: Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Göttingen/Zürich 1979; G. *Beier*: Geschichte und Gewerkschaft. Politisch-historische Beiträge zur Geschichte sozialer Bewegungen, Köln 1981; L. *Gall*, R. *Koch* (Hrsg.): Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert. Texte zu seiner Entwicklung. Dritter Band (Teil 4: Bürgerliche Gesellschaft, Nation, Imperialismus. Teil 5: Wirtschaftsordnung und soziale Frage I), Vierter Band (Teil 5: Wirtschaftsordnung und soziale Frage II. Teil 6: Zukunftsperspektiven des Liberalismus am Ende des 19. Jahrhunderts), Frankfurt/M-Berlin-Wien 1981; F. *Tennstedt*: Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Vom 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg, Göttingen 1981; E. *Matthias*, K. *Schönhoven* (Hrsg.): Solidarität und Menschenwürde. Etappen der deutschen Gewerkschaftsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart, Bonn 1984; D. *Fricke* (Hg.): Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland (1789-1945). Band 4. Reichsverband der Deutschen Industrie - Zweckverband der freien Deutschtumsvereine, Köln 1986; K. *Holl*, G. *Trautmann*, H. *Vorländer* (Hg.): Sozialer Liberalismus, Göttingen 1986; S. *Tull*: Die soziale Frage im Spannungsfeld von Spätaufklärung und Vormärz, Frankfurt am Main 1988.

III.

Schulze-Delitzschevo življenje, njegovo socialno doktrino in politično delo podrobneje obravnavajo naslednji avtorji: F. *Hitze*:

Die soziale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung, Paderborn 1877; L. *Parisius*: Schulze-Delitzsch und Alwin Sörgel. Beiträge zur Geschichte der deutschen Genossenschaftsbewegung, Berlin 1899; A. *Bernstein*: "Schulze-Delitzsch Leben und Wirken", Berlin (sine anno); O. *Klein-Hattungen*: Geschichte des deutschen Liberalismus. 1. Band: Bis 1871, Berlin 1911; O. *Stillich*: Die politischen Parteien in Deutschland. Band II. Der Liberalismus. Eine wissenschaftliche Darlegung seiner Grundsätze und seiner geschichtlichen Entwicklung, Leipzig 1911; T. *Ziegler*: Die geistigen und sozialen Strömungen im XIX. und XX. Jahrhundert, Berlin 1916; E. *Schraepler*: Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland. Band I: 1800-1870, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1955; T. *Heuss*: Schulze-Delitzsch. Leistung und Vermächtnis, Tübingen 1956; T. *Heuss*: "Eine der großen erzieherischen Gestalten des deutschen Volks - Persönlichkeit und Lebenswerke von Hermann Schulze-Delitzsch". Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, Bonn, 17. 9. 1958, Nr. 171; Schulze-Delitzsch 1808/1958. Festschrift zur 150. Wiederkehr seines Geburtstages. Hrsg. von deutschen Genossenschaftsverband "Schulze-Delitzsch." e.V. in Zusammenarbeit mit dem Institut für Genossenschaftswesen an der Universität Marburg, Wiesbaden 1958; W. *Conze*: Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzschs, Heidelberg 1965; H. *Faust*: Geschichte der Genossenschaftsbewegung. Ursprung und Weg der Genossenschaften im deutschen Sprachraum, Frankfurt am Main 1965; A. *Müssiggang*: Die soziale Frage in der historischen

Schule der deutschen Nationalökonomie, Tübingen 1968; *G. Eisfeld*: Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland 1858-1870. Studie zu den Organisationen und Programmen der Liberalen und Demokraten, Hannover 1969; E. Pankoke: Soziale Bewegung-Soziale Frage-Soziale Politik. Grundfragen der deutschen "Socialwissenschaft" im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1970; *B. Schulze*: Zur linksliberalen Ideologie und Politik. Ein Beitrag zur politischen Biographie Schulze-Delitzschs. V: Die großpreußisch-militaristische Reichsgründung 1871. Voraussetzungen und Folgen. Band I. Herausgegeben von Host Bartel und Ernst Engelberg. Wissenschaftliche Redaktion Rolf. Weber, Berlin 1971; *G. Fesser*: Linksliberalismus und Arbeiterbewegung. Die Stellung der Deutschen Fortschrittspartei zur Arbeiterbewegung 1861-1866, Berlin 1976; *J.J. Sheehan*: German Liberalism in the Nineteenth Century, Chicago-London 1978; *T. Offermann*: Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850-1863, Bonn 1979; *L. Gall, Rainer Koch (Hrsg.)*: Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert. Texte zu seiner Entwicklung. Dritter Band (Teil 4: Bürgerliche Gesellschaft, Nation, Imperialismus. Teil 5: Wirtschaftsordnung und soziale Frage I), Frankfurt/M-Berlin-Wien 1981; *D. Fricke (Hrsg.)*: Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinstädtischen Parteien und Verbände in Deutschland (1789-1945). Band I. Alldeutscher Verband - Deutsche Liga für Menschenrechte, Köln 1983; *D. Fricke (Hrsg.)*: Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinstädtischen Parteien und Verbände in Deutschland (1789-1945), Band 4. Reichsverband der Deutschen Industrie - Zweckverband der freien Deutschertumsvereine, Köln 1986; *R. Aldenhoff*: Schulze-Delitzsch. Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung, Baden-Baden 1984; *R. Aldenhoff*: Das Selbsthilfemodell als liberale Antwort auf die soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: K. Holl, G. Trautmann, H. Vorländer (Hrsg.): Sozialer Liberalismus, Göttingen 1986; *G. Trautmann*: Die industriegesellschaftliche Herausforderung des Liberalismus. Staatsintervention und Sozialreform in der Politökonomie des 18./19. Jahrhunderts. V: K. Holl, G. Trautmann, H. Vorländer (Hrsg.): Sozialer Liberalismus, Göttingen 1986; *R. Koch*: Liberalismus und soziale Frage im 19. Jahrhundert. V: K. Holl, G. Trautmann, H. Vorländer (Hrsg.): Sozialer Liberalismus, Göttingen 1986; Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914. I. Abteilung. Von der Reichsgründungszeit bis zur kaiserlichen Sozialbotschaft (1867-1881). Band 1-2, Stuttgart-Jena-New York 1993-1994.

Jurij Perovšek

SCHULZE-DELITZSCH'S DOCTRINE OF COOPERATIVE ECONOMY AS A LIBERALIST SOLUTION TO THE SOCIAL PROBLEM IN THE NINETEENTH CENTURY

S u m m a r y

As early as the nineteenth century, European, and with it German, liberalism regarded material deprivation as a social problem and an integral part of political life. German liberals formulated such a position in the 1850s and 1860s, in reaction to the obvious social consequences of forced industrialisation. Franz Hermann Schulze-Delitzsch was the first among the German liberals who sought both a theoretical and a practical solution to the social problem by publishing written material on the subject and organising specific socio-economic action. He founded the system of cooperative societies which, among other, dealt with the production and sale of agricultural products, the purchase of machinery and raw materials as well as the arrangement of financial loans. Schulze-Delitzsch regarded the cooperatives as the only solution to the plight of impoverished workers and craftsmen. His idea was to found large and strong enterprises by uniting the poor, dispersed resources and individual efforts, especially from among the working class, who could thereby enjoy their benefits. On the basis of the principle that several small forces, when united, create a large force, an individual should be able to achieve, with the support of others, what he could not by his own resources. Schulze-Delitzsch strongly advocated mutual solidarity as the very essence of his cooperative system. To rely exclusively on one's own resources, and never on benefactors or state support, was his main socio-economic guideline. Cooperative association would allow craftsmen and salary workers to become entrepreneurs. At the same time, it would prevent an excessive social stratification and cause instead the widening of the middle class. From the socio-political viewpoint, he actually supported the bourgeois capitalist society, and his cooperatives were intended to rectify rather than replace the capitalist economic system.

Schulze-Delitzsch's endeavours to improve the socio-economic status of craftsmen, their assistants and salary workers exclusively by means of the cooperative movement, categorically refusing any social

support by the state, were actually an attempt to establish a "third way" between the bourgeois capitalist and the socialist systems. As it happened, his aspirations to achieve a general social reform by means of the "third way" never materialised. In practice, his cooperative concept failed to yield the expected economic results. The productive cooperatives never really developed, those dealing with the sale of food and the purchase of raw materials and machinery showed little success, while the loan cooperatives became increasingly capitalistic in character, by only following the demands of the financial market. Besides, he wrongly believed that the cooperative societies could by themselves cause the processes of social redistribution and fundamental changes in production. His socio-economic concept did not take account of the modernisation and was, eventually, overtaken by the further economic progress. These were the main reasons preventing the realisation of his cooperative initiative and his wider socio-economic reforms. In spite of obvious shortcomings which accompanied his socio-economic programme, Schulze-Delitzsch always remained faithful to its basic orientation which, thanks to his deeply rooted idealism, allowed him to pursue lofty objectives in economic and social politics.